

BIERNACZKY SZILÁRD

Az afrikai hőseposz Magyarországon

BIERNACZKY SZILÁRD (1944) Érd

Nemrégiben sikerült nyomdába küldenem a második olyan kötetet, amelyik egy autentikus (vagyis két, afrikai és azt kísérő európai nyelvű) formában kiadott afrikai hőseposz autentikus magyar fordítását tartalmazza. Egy igen csak terjedelmes utószóban, amelyben lényegében egy tervezett akadémiai doktori disszertáció vázlatára alapul, számot vetettem többek között az elmúlt évtizedekben oly gazdagon fényre jött afrikai epikai típusok és változatok hazai sorsával is.

Bármennyire is meglepő, a műfaj létezéséről az első híradás a születőben lévő magyar afrikai érdeklődés egy publikációban megtestesülő, nagy értékű korai megnyilvánulásában alapul. A nagy műveltségű Kis János evangélikus püspök, az MTA tagja ugyanis 1816-ban az általa gondozott nyolckötetes *Nevezetes utazások tárháza* első könyveként közzé tette a kor egyik leginkább figyelemre méltó afrikai úti beszámolóját, a skót felcser, botanikus és hajóhadnagy, Mungo Park leírását, aki egyébként elsőnek hatolt be (Nyugat-)Afrika belső vidékére, és fedezte fel többet között, hogy a Niger nem nyugat, hanem kelet felé folyik.

Park, akinek alakját ma is világszerte Livingstone-hoz mérhető kultusz veszi körül, de aki azonban második útja során, ekkor már messze túl jutva a Niger kanyarulatán, de a folyó torkolatáig el nem jutva, egy folyami csatározás során, alig harmincöt évesen az életét vesztette, könyvében különös megfigyelési képességről tesz tanúbizonyságot, és benne a régi afrikai élet, kultúra, társadalom ezer apróbb-nagyobb mozaikját rögzítette mind az egyszerű olvasók, mint a tudomány képviselői nagy örömeire. E kötetben számos alkalommal történik utalás többek között az írás nélküli nagy nyugat-afrikai etnikumok (fulaniak, mandingok, bambarák stb.) szóban éltetett hagyományaira, folklórijukra. Ezeknek az említéseknek egyik, talán legnagyobb érdeklődésre számot tartó példája az, amikor Park útja utolsó epizódjait felelevenítve, a 25. fejezet végén egy (vagy akár több) afrikai hőseposz születésének körülményeit tárja fel:

Éppen ekkor jött vissza Bonduból egy kereskedő társaság, s hírt hozott a Futa Toro-i Király és a dzsoloffi Király Damel között folyt háborúról. Ezen háború történeteiről nem sokára azon a tájon költők énekeltek, és a Szenegál s Gambia mellékén mindenek beszéltek róla.

Minthogy ezen történetek valóban emlékezetre méltók, ide fogom azokat iktatni. A Futa Tori-i Király vallását terjeszteni kívánván, Damelhez is olyan követséget küldött, mint amilyent feljebbi előadásunk szerint Kassonba küldött volt. A követeket busrihoknak [hívő mohamedánok – B. Sz.] is kísérték, akik közül mindenik egy hosszú pózna végén egy-egy kést vitt. Midőn a követ Damel eleibe bocsáttatott, s a maga királya kívánságát előadta, parancsolta a busrihoknak, hogy küldetetésük jelét mutassák meg. Ekkor a két kés letétezt Damel eleibe, s a követ így szólott:

„Ezen késsel Abdulkader fogja Damel fejét megborotválni, ha Damel mohamedanussá lesz, ezen másik késsel pedig Abdulkader elmetszi Damel nyakát, ha Damel Mohamed vallására nem tér; már most válassz a kettő között.” Damel azt felelte hidegen, hogy sem a fejét nem hagyja megborotválni, sem a nyakát nem hagyja elmetszteni, s ezen felelettel szépségesen visszaküldte a követet.

Abdulkader eszerint nagy hadi sereggel beütött Damel országába. A városok és faluk lakosai ezen hadi sereg közelgetésekor minden kutakat betemettek, minden élelemre valótl semmivé tettek, s vagyonaikat magukhoz vévén elhagyták lakhelyeiket. Abdulkader ekképpen három napi járó földnyire becsalogattatott; ellenállást ugyan addig sehol sem talált, de serege közül sokan szomjan meghaltak. Mihez képest az erdőbe egy vizes helyhez vette útját, ahol emberei vízzel jóllakván a nagy fáradság után lefeküdtek, s gond nélkül aludtak, s még azon éjszaka Damel katonái által megtámadtatván tökéletesen megverettettek. So-

kan közülük alvásuk közben a lovak által agyon tiportattak, sokan levágattak, legtöbben pedig fogságba estek.

Az utolsók között volt Abdulkader maga is; és megkötözött Damel eleibe vitetett. Midőn a királyi fogoly megláncolva Damel eleibe a földre levettetett, Damel ahelyett, hogy annak nyakára hágott, s azt dárdájával által szúrta volna, így szólott hozzá: „Abdulkader, felelj meg egy kérdésemre: ha a hadi szerencse engem tett volna a te foglyoddá, mint cselekednél velem?” – „Szívedbe szúrnám a dárdámat! – így felelt Abdulkader nagy állhatatossággal. – S tudom, nekem sem lesz más a sorsom!” – „Nem úgy – mondta Damel. – Az én dárdám elegendőképpen veresre van festve megölt jobbágyaid vére által, s nem festhetném veresebbre, ha szívedbe szúrnám is; azért sem elpusztult városaim fel nem épülnének, sem azok az ezrek, akik az erdőkben elvesztek, életre nem hozattatnának. Nem öllek meg tehát hideg vérrel, hanem megtartalak mint rabszolgát, addig, míg meglátom, ha szomszédjaid veszedelme nélkül visszaküldhetlek; előbb-utóbb kitétszik, mi lesz legjobb veled cselekednem.”

Abdulkader tehát három hónapokig dolgozott mint rabszolga; akkor őt a Futa Toro-iak kérésére visszabocsátotta az országába.

Jóllehet ezen történet igen rendkívül való, mégis legkevésbé sem kételkedem igaz voltán. Damel ezen cselekedetét nem csak minden költők magasztalva hirdették, s a malakottai négerek mindenütt beszélték, hanem azután a Gambia-melléki európaiak is emlegették, sőt, kilenc olyan rabszolgák is erősítették, akik Abdulkaderrel együtt fogattak el...¹

Mungo Park értékes híradására nem sokan figyeltek fel. Jómagam csak Stephen Belcher könyvében² és kéziratot adatgyűjtésében³ találtam rá utalást, aki mint a szegui Monzon és a kaartai Dessekoro közötti 1796-ban bekövetkezett ellenségeskedés szemtanúját említi.

Viszont a legutóbb publikált hosszabb tanulmányomban⁴ is utaltam arra, több oldalról is közelítve a témához, hogy az afrikai hőseposzok genezisében milyen fontos szerepet játszanak a teremtés- és eredettörténetek, amelyek egyrészt vallásos hiedelmeikről vallanak, másrészt arról, hogy eredetük, őseik, az első családok milyen nagy szerepet játszanak történelmi, társadalmi és kulturális azonosságtudatukban. Amikor másodsorra ismét egy, magyar nyelven a 19. században megjelent, de nem magyar szerző által készített beszámolót, Henry Morton Stanley terjedelmes úti beszámolóját lapozzuk fel, abban a ganda (vagy baganda) nép (lásd a mai Uganda államalkotó törzsi etnikumát) eredettörténete tárul a szemünk elé teljes terjedelmében. Hitelességét meggyőződésünk szerint az igazolja, hogy a néprajzkutatónak is kiváló Sir Apollo Kagga, Uganda egykori nevezetes közszereplője, miniszterelnök, majd hosszú éveken át régens a királyságban, maga is lejegyezte az eredettörténetet, majd összevetette a létező, korábban rögzített változatokkal, és így természetesen Stanley lejegyzését is teljes értékű szövegpéldaként használta fel munkájához. Amint a különféle rögzítésekből, Stanley lejegyzése esetében sem hőseposzról van szó, azonban egy olyan elbeszéléstípusról, amely részben epikai jellege alapján rokonítható a műfajjal, részben egy olyan történetet vehetünk szemügyre, amelyből könnyen formálódhatott volna akár hőseposz is (tudunk más olyan majdnem eposzi példákról is, amelyeknél inkább csak az eposz létrejöttének a lehetősége tapintható ki). A terjedelmes történetnek, amely törzsi háborúk, illetve hódítások sorát beszéli el (nem csekély mértékben hőseposzok hasonló indítására és eseménytörténeteire emlékeztetve), csak a bevezető részéből idézünk, amely jellegzetesen, az őskultusz jegyében átszínezett egyszerű, bár itt-ott csodás elemekkel telített s nem csekély mértékben idealizált eseménysort, majd a szülők és az első nemzedék között megszülető feszültséget jeleníti meg:

Uganda legelőször északról ide került bevándorlók által, úgy a 13. vagy a 14. században népesített be. A korra vonatkozó adat, melyet Kintu patriarchának ideérkezését illetőleg felemlíték, hamis lehet; nem lehetetlen, hogy ennél sokkal régebben került ide, s hogy követőinek nem jelentéktelen számát a feledés leple borítja.

Az első bevándorló és Uganda megalapítója, Kintu észak-felől került ide, s eredetét talán valamely afrikai-arab vagy ősi-etiópiai családtól vezethette le. Kintu szelíd lelkületű, nyájas és feddhetetlen életű volt, foglalkozására nézve igen valószínűleg valamely régi és már régen feledésbe ment rendnek papja lehetett. Magával mindössze egy asszonyt, egy

tehenet, egy kecskét, egy juhot, egy báránygyökeret és egy édes burgonyát hozott, s hosszas vándorlás után, a megtelepedésre alkalmas lakhelyet keresve, végre is a Mverango folyam nyugati partján, Unyoro jelenlegi határának szomszédságában, Magongóban telepedett meg. E vidéket lakatlannak találta, mert azon időben a Viktoria- és Albert-tó meg a Muta Nsige közötti egész területen egyetlen egy élő lélek sem lakott. Usoga még vadon volt akkor, Ukedi sivár területet képezett, s Unyoro termékeny völgyei még szintén lakatlanok voltak.

Kintu, a pap egyedül lakott királyságában; csakhogy e tartomány nem arra volt hivatva, hogy soká maradjon puszta és lakatlan, mert felesége bámulatosan termékeny volt. Évente négy gyermeket szült egyszerre, s fiacskáinak mindegyike az ajkakon pelyhedző szőrrel és az ifjúkor erejével jött a világra, a leánykák pedig már két éves korukban gyermekeket szültek, s ezek szintén oly fiatalon nemzettek s szültek fiúkat és leányokat, míg csak az egész tartomány lassanként nem kezdett benépesedni, az erdőket letarolták, a földek művelés alá kerültek, banánnal és gabonával lettek bevetve.

A tehen, a kecske, a juh és tyúk, melyeket Kintu magával hozott, a maguk nemében szintén bámulatos módon szaporodtak, mígnem akkora lett már számuk, hogy Kintu minden egyes utóda nagy marhagulyák, juh- és kecskenyájak meg nagyszámú baromfi fölött rendelkezett: A banánygyökérből is, mihelyt azt Kintu szent kezével Uganda talajába ültette, jóformán azonnal hatalmas törzs emelkedett ki, melynek csúcsáról akkora gyümölcstömegék nyúltak le, aminőket ma már Ugandában nem is láthatni, s ezzel egyidejűleg a gyökér nagy területen nyúlt el, s száz meg száz nagy törzsű banán emelkedett fel belőle dús lombozattal, egész terjedelmes banán-ültetvénné növe ki csakhamar magát. A burgonya ugyanígy a banánnal vetekedett, növekedett, akkora volt ugyanis életerejé s növekedése oly gyorsan haladt előre, hogy a talajon úgy szólván tova kúszni látszott.

A mint Kintu utódai annyira elszaporodtak, hogy Magongóban már el sem fértek, az eredeti banánygyökérből és burgonyából egyes részeket levágva, minden egyes családnak adott egy-egy ily részt s megtanítván őket „a talaj művelésére és a nemes szőlőtő termelésére”, minden egyes családnak meghagyta, hogy most már új otthon alapítsanak, s a Magongo körül fekvő területen telepedjenek meg. Azok, akik a banánból kaptak egyes részeket, Magongótól délre telepedtek le, míg ellenben azok, akik a burgonyából kaptak darabokat, Magongótól északra vándoroltak ki, s Unyoro völgyeiben telepedtek le. Innen van az, hogy Uganda népének s általában a Magongo körül lakóknak még egész a mai napig is a banán képezi kedvenc táplálékát, s hogy ezzel ellentétben Vanyoro népe kiválóan az édes burgonyát kedveli.

Papi állása folytán Kintu mindennemű vérontásnak határozott ellensége volt; sem embereket, sem állatokat, madarakat vagy rovarokat nem ölt soha, utódainak azonban nem hagyta meg, hogy az állatok leölésétől tartózkodjanak. Ha valamely állatot le akartak ölni, hogy táplálékul használják fel, szigorúan meg volt hagyva, hogy azt házától nagy távolságra kell elszállítani, s ha valamely embert gyilkosság miatt ki kellett végezni, a kivégzést a hóhér nem hajthatta végre Kintu háza nagy kertjének közelében, s általában az oly embernek, aki bármiféle vért ontott, soha sem volt szabad a patriarcha személyéhez közeledni. Ha a gyilkosnak a kivégzési helyhez való menetele közben lehetségessé vált, hogy Kintuval találkozzék, lábait vagy ruháit megérinthette, vagy ha a patriarcha csak tekintetét is feléje fordította, élete meg volt mentve.

Amint a jó patriarcha megvénült, gyermekei teljesen megfeledkeztek arról, hogy jámbor példáját kövessék, mert rájöttek, mi úton állítható elő a banánból a bor és más erős italok, amelyeknek élvezete folytán tobzódókká és feslett életűekké lettek, s napon-ta lerészegedve illetlenségeket követtek el, beszéd közben heveskedtek, gondatlanokká s istentelenségükben megrögzötteké váltak; de ami ennél is sokkal rosszabb volt, oly lázongók váltak belőlük, hogy még őt magát is azzal fenyegették, hogy leteszik és megölik. Kintu elvetemült gyermekeinek e viselkedését megnyugvással ugyan, de folytonos aggodalmak között, hosszú időn át tűrte, de óva intette őket, hogy istentelenségük és erőszakoskodásaik egy napon meg lesz büntetve, csakhogy erre mit sem ügyeltek, mert a bor teljesen elvette józan eszüket.

Látva, hogy figyelmeztetései eredménytelenek, egy ízben így szólt feleségéhez: „Látod, fiaim, kiket általad hoztam a világra istentelenné és szívtelenné lettek, s azzal fenyegetődznek, hogy atyjukat elkergetik, sőt még meg is ölik, s azt is mondják, hogy megvénültem, és semmire sem vagyok többé alkalmas. Saját gyermekeim között, mint valami gyűlölt idegennek kell élnem. Naponta ontják testvéreik véré, s másról nem is lehet hallani, mint gyilkosságról és vérontásról, úgy hogy már teljes szívemből utálok az egészet. Itt az ideje, hogy ezt az életmódot kerülve valami más helyre költözzünk. Jer, menjünk innen!” S még ugyanazon éjjel elment Kintu és felesége, magukkal vitték az eredetileg hozott tehenet, kecskét, juhot, tyúkot, egy banányökeret s egy édes burgonya-növényt.⁵

Amint Mungo Park vagy Henry Morton Stanley idézett könyvrészlete kapcsán, ugyanígy egy nagyszabású és nemzetközileg is ismert magyar mű esetében sem tudatosult, hogy a szerző lényegében egy igen jelentős hősepikai témacsoportról adott képet. Heller Bernát könyvéről van szó, amelyhez Stanleytől két és fél évtizedet kell itt ugranunk időben. Ugyanis sok évnek kellett ismét eltelnie, hogy megjelenjen a jeles tudós *Az arab Antar-regény* című kötete (1918), amely 1931-ben németül is napvilágot látott. S bár Simon Róbert ezt a számtalan változatban létező szóbeli alkotást *arab népi elbeszélés-gyűjteménynek* minősíti, az újabb nemzetközi kutatás egyértelműen a hősepikai műfajba sorolja. Lásd erről mindenképp a M. C. Lyons 1995-ben kiadott hatalmas, háromkötetes összefoglalását,⁶ amelynek második kötete a következő arab eposzok ismert különféle változatainak a kivonatait tartalmazza: Ali-al Zaibaq, Sirat 'Antar, Sirat al-Zahir Baibars, Sirat Bani Hilāl al Kubrā, Tagribat Bani Hilal, Qiṣṣat Abū Zaid al-Hilālī wa'l-Nā'isa, Sirat al-Amira Dhāt al-Himma, Firūz Shāh, Sirat Saif b. Dhī Yazab, Sirat Saif al-Tijān, Qissat al-Zir. Tény, hogy az Antar-eposz ezernyi helyszínen játszódó ezernyi kalandot jelenít meg, számos epizódra osztódva. Így Simon megállapítását elfogadhatjuk (hozzátéve persze, hogy a szócikk megírásakor, 1970-ben a szerző mintha még csak egyetlen kiadást ismert volna). Amint írja: „A csak lazán összefüggő elbeszélések a híres iszlám előtti arab költő, *Antara* alakja köré fonódnak, és a korábban felsorolt helyeken kívül (vagyis: A 31. kötetben *Antar* búcsúverséből visszakövetkeztethetünk az eredeti magra, amelyben a cselekmény Arábiában, Perzsiában, Irakban és Szíriában játszódott. Ez a mag Irakban keletkezett) még Bizáncban, Rómában, Afrikában, a mesés Hind-Szindben s a démonok országában játszódnak, az iszlám előtti időktől kezdve egészen a keresztes hadjáratokig.”⁷ Tegyük hozzá, például a számos változatban ismert Bani Hilal-történetek egy népcsoport Közép-Keletről való, harcokkal telt elvándorlását beszélik el, aminek a vége, hogy Tunéziában lenek hazára és telepsznek le.

Éppen két évtizeddel később egy immár csodálatosan szép, bár rövid terjedelmű eposz jutott a hazai olvasók kezébe, amikor a nagy tehetségű, bár tragikus sorsra jutott, a holokauszt áldozatává lett Honti János 1938-ban közreadta folklórszöveg-fordításgyűjteményét,⁸ amelyben helyet kapott a Leo Frobenius gyűjtötte *Gasszire lantja* ihletett magyarítása.⁹

A szöveg sajátos sorsát mutatja, hogy miközben az amerikai afrikánisztika méltó módon fogadta be, Alta Jablow jó fordítással és szép elemzéssel adózik a szövegnek, de a már említett Stephen Belcher is könyvében értékeli mind a szöveg történelmi, mint esztétikai jelentőségét, addig a francia kutatás – elsősorban Charles Monteil egy Frobenius munkásságát általában elmarasztaló megjegyzése folytán (a gyűjtött szövegnek nincs eredeti nyelvi lejegyzése, csak német fordítása, a gyűjtés tolmácsokon keresztül történt stb.) – lényegében teljesen negligálja. Hadd tegyük ehhez az elmentmondásos képhez hozzá (ezúttal a pozitív oldalon) azt, hogy *A Gasszire lantja*, lévén hogy benne a griot, az énekmondó, sőt a költő sorsának sajátos emblematikus megfogalmazása érhető tetten, jelentős hatást tett Ezra Pound költészetére (lásd: *The Pisan Cantos*, 1948). Sőt, afféle „világ-kulturális” nyomdokokon haladva, Eliot és Pound csatornáin át még a posztmodern költő, Robert Duncan poéziséig is eljutott.

A költői szépségű szövegből most csak egyetlen kis részletet idézünk, amely talán önmagában is érzékelteti azt, amit az epikai történet lényegéről említettünk:

Gasszire szíve tele volt vágyódással az apja pajzsa után, amit majd csak akkor hordhat, ha az apja meghalt, meg a kardja után, amit majd csak akkor hordhat, ha ő lesz a király. Napról-napra nagyobb lett Gasszire haragja és vágyódása. Gasszirét kerülte az álom. Gasszire érezte, hogy kúszik fel a bánat a torkán. Gasszire egy éjszaka felugrott, kiment a házból és elment egy öreg bölcshez, aki többet tudott, mint a többi ember. Belépett hozzá és megszólította:

– Kiekorro! Mikor hal meg Nganamba, az apám; mikor hagyja rám a kardját meg a pajzsát?

Kiekorro azt felelte:

– Ó, Gasszire! Nganamba meghal, de a kardot, a pajzsot nem hagyja rád. Te lantot fogsz viselni. A kard meg a pajzs másra marad örökségül. A te lantod miatt pedig elpusztul Vagadu. Ó, Gasszire!¹⁰

Lényegében az újabb afrikai hőseposzgyűjtések, -feltárások D. T. Niane magyarul is olvasható Szungyata-eposzkiadásával¹¹ kezdődnek, amely összekapcsolódott az afrikai országok felszabadulási hullámának nagy jelentőségű esztendejével, 1960-nal. Így nem véletlen, hogy Niane szövege, amely egyébként is francia nyelvű történelemkönyvvé oldva jelent meg, újabb filológiai vizsgálatok szerint az ókori Nagy Sándor-regény egyes megfogalmazásait visszhangozza: beépítésükre vélhetően a francia egyetemen tanuló és egyébként is elsősorban történelmi érdeklődést mutató szerző-gyűjtőnek a felszabadulási folyamat láttán támadt lelkesedése következtében kerülhetett sor. Tegyük hozzá, hogy Tóth Éva a hatvanas évek elején az afrikai irodalomról írt szakdolgozatot, bár a szöveg elveszett, viszont lefordított részleteket a Niane-féle szövegből, és igen jó elemzést fűzött hozzájuk.¹²

A filológiai pontos, kétnyelvű szövegkiadások kiírása, főleg angol és francia nyelvterületen, az 1970-es évtizedben kezdődött meg, és tart mindmáig, sőt, mind szélesebb mederben. Közben a külföldön mind gazdagabban megismert műfajról Magyarországon ezekben az években, ugyancsak némileg rejtve, összesen egy tanulmánykötet lapjairól értesülhettünk: Frobenius egykori kiterjedt afrikai epikai gyűjtéséről hatvan-hetven oldalon a Bodrogi Tibor szerkesztette válogatásban.¹³ Más kérdés persze, hogy ezek a gyűjtések a kutatás korai hajnalán, a 20. század első évtizedeiben végzett (egyébként nem érdektelen) gyűjtőmunkák eredményei (sosem teljes szövegek, csak témaismertetések). Azonban a korszerűen kiadott szövegekből – miközben a nagyvilág szóbeli eposzai irányába három kiadó is, legkorábban az Európa, majd az Eötvös József Kiadó, illetve az Európai Folklor Intézet és a L'Harmattan összefogása csatornát nyitott, és számos fordításszöveget tett közzé – az égvilágon semmi sem jutott el hazánkba az afrikai példák közül.

Frobenius egykori gyűjtési beszámolóinak adatait és a kapcsolódó elemzéseket természetesen már sokszorosan és számos értelemben meghaladták az újabb kutatások. Mindemellett jó néhány, mára sem elavult ismeretet, sőt megállapításokat is tartalmaznak. Jellemzi például a nagy német etnológus a nyugat-afrikai eposzok karakterét: „Maguk a hősi énekek műfajuk szerint az óizlandi sagákhoz állnak legközelebb. Előadásmódjukra bizonyos szárazság jellemző. Érzelmeket nem ábrázolnak, csak azok utórezgéseit; de éppen ez a dialli-ének voltaképpen lényege.”¹⁴ Frobenius e megállapítása teljes mértékben összevág Chr. Seydou nézetével, aki a fantáziaelemekben túltengő Egyenlítő-vidéki eposzokkal szembeállítva szól a nyugat-afrikai (általa történelminek minősített) eposzok krónikás, bizonyos értelemben *eseményhű* jellegéről. De Frobenius hírt ad egy sor olyan nép, etnikai csoport (szoninke, manding, fulani, bambara, volof, dzsalonke, konare, bozo, kasszonké) epikai szellemi kincséről is, amelyek feltárása csak az elmúlt évtizedekben következett be. Ugyanakkor értékes megoldása, hogy az eposzok megértéséhez bemutatja a nyugat-afrikai népek társadalmi struktúráját. Másrészt jellemzi a külön kasztot alkotó énekesek (djellik) körét, egy portrét is megfestve közülük, Korongo személyében.

Ami mindezen túl a hazai afrikai hőseposz kutatást, illetve szövegkiadást illeti, az jelen szerző tevékenységéhez kötődik. Érdeklődésem még 1980-as évek elején keletkezett, amikor Czeglédy professzor, elnök meghívására előadást tarthattam az MTA kistermében a Körösi Csoma Társaság keretében a témaköréről.¹⁵

Utóbb, az ELTE Afrikai Kutatási Program működése idején (1982–1994), miközben hazai kiskonferenciák mellett három sikeres nemzetközi konferenciát is szerveztünk, és néhány kiadványt is megjelentettünk, nagyszámú fordítás keletkezett az afrikai hőseposzokra vonatkozó szakirodalomból. Ehhez később újabb jelentős mennyiségű anyag gyűlt egyetemi oktatói működésem során (Károli Egyetem 1994–2000, ELTE 2002–2008, 2014, 2018–2020) hallgatói fordításokból.

E fordításanyagból eddig két mű jelent meg,¹⁶ továbbiak kiadása várható. Egyébként mindkét tanulmány érdemleges információkkal szolgál. Amadou Hampâte Bâ és Lilyan Kesteloot rövid írásukban a nyugat-afrikai hőseposz már akkor szinte beláthatatlan dimenzióit festi meg. John William

Johnson elemzése viszont annak a máig elhullámzó szakmai vitának az egyik lényeges kontra-megnyilvánulása, amelyet az egyébként kiváló brit tudósasszony, Ruth Finnegan indított el azzal, hogy kétségbe vonta az afrikai hőseposz létezését, mégpedig műfaji jellemzőkre hivatkozva. Kiegészíthetjük mindezt azzal, hogy a konferenciánk kapcsán néhány idegen nyelvű dolgozat is napvilágot látott magyar kiadványokban.¹⁷

A legfontosabb hazai újdonságnak azt tekinthetjük, hogy végre megjelenhetett két autentikus eposzszöveg kiadásunkban, részben fordításunkban, részletes kommentárokkal.

A Bouëbacar Tinguidji eposzénekestől gyűjtött fulani hőseposzt eredetileg Christiane Seydou, a műfaj kutatásának nagyszónya eredeti és francia nyelven jelentette meg, mégpedig pályájának indulásaképpen (1972). Az egyébként gazdagon ismertté vált fulani eposzok (teremtő területeik: Fouta Toro Szenegálban, Fouta Jallon Guineában, Massina Maliban, Adamawa terület Kamerunban), amelyekhez maga Seydou további öt kötetben tucatnyi változatot, epizódot tett közzé (mindig két nyelven), talán egyik legsajátosabb vonása, hogy azt a rablással, hősi harcokkal telített állattartó, vándorló életmódot hordozza háttérben, amelyet a mintegy negyvenmillió lélekszámú, de tizenkilenc afrikai országban szétszóródva élő népcsoport időközben felvett iszlám hite lényegében kárhozatra ítél. A fulani eposzok, amint általában a nyugat-afrikai hősi elbeszélések, a Meletyinszkij-féle klasszifikáció szerint a Homéroszra valló klasszikus (Kesteloot és Dieng szerint királyi vagy dinasztikus,¹⁸ Seydou szerint történelmi¹⁹) kategóriába tartoznak kevésbé mesés, kevésbé csodás elemekkel megtűzdelt, krónikásabb, bizonyos értelemben történelmibb karakterük folytán.

A frissen napvilágot látott és Eno Belinga által gyűjtött, majd bulu és francia nyelven kiadott hőseposz, a *Moneblum a két ember* az afrikai hőseposzok másik fő típuscsoportját képviseli, amelyben az a hősmesével rokon, és a Meletyinszkij-féle besorolás szerint archaikus minősítéssel (Kesteloot–Diengnél mitologikus-klánikus, Seydounál mitologikus) bíró eposzok körébe tartozik. Ez az eposz egy valóságos hőseposz-bokor egyik tagja, amelynek szülőhelye négy közép-nyugat-afrikai ország (Kamerun, Gabon, Egyenlítői Guinea, Kongói Köztársaság). Mára több tucat szöveget ismerünk a buluktól és a velük rokon bantu nyelvet használó etnikai csoportoktól (lásd: főleg fang, de eton, beti, ewondo, illetve duala, basaa, nzimé, bapunu stb.). Bár a hőseposzok lényege a hősök küzdelme, összecsapása, az Egyenlítő-vidéki afrikai hősepika ebben a tekintetben túltesz más műfaj-testvérein. A mvet-eposzban, amely a harc a halhatatlanok (Ekan) és a halandók (Oku) törzse között zajlik, nemcsak hogy az afrikai vaskultúra lenyomata felfedezhető (az Ekanok mint a vas népe), de a küzdelem különleges, csodás eszközökkel, égi járművekkel, különféle vasból készült fegyverekkel zajlik (még a vasbeton-épület is megjelenik bennük) – összefüggésben persze az európai civilizáció 19–20. századi lenyomataival. Így talán nem túlzás, amikor a kötet utószavában azt állítottam, hogy a mvet-eposzok és társaik az Egyenlítő-vidéki társadalmi közösségek krimijeinek tekinthetők.

Említenünk kell, hogy megjelent gondozásunkban Jan Vansina – méltán mondhatjuk, hogy mára világhírű vált, a tankönyv, illetve szakkönyv szerepét is immár 1965 óta betöltő – kötete,²⁰ amely ugyan nem az afrikai hőseposzokkal foglalkozik, hanem a szóbeli történelemkutatás módszertanát tárja fel számos, konkrétumokat felmutató esettanulmány kíséretében, mindemellett a mi témánk esetében is fontos kiindulópontnak tekinthető. Különösképpen, hogy a nemzetközi kutatás területén újra és újra kísérletek történnek a hőseposzok szövegének történelmi szempontból való vizslatására.

Lényegében kiadásra kész egy újabb Szungyata-változat fordítása és dokumentációs anyagának összeállítása. Banna Kanute guineai eposzénekes változatát, amelyben ugyan nyomon követhetjük az előadó iszlám elkötelezettségét, Gordon Innes gyűjtötte és adta közre másik két változattal együtt (1974). A magyar nyelvű kötet összeállításának különös *csemegéje* lesz, hogy a függelékében helyet kapnak majd az 1883 és 1936 között született első híradások és kivonatos vagy részleteket tartalmazó prózai lejegyzések is, mintegy kézzelfoghatóan dokumentálva, hogy a folklór vagy a szóbeli hagyomány változatokban (és adott esetben nagy területen szétszóródott és akár különféle nyelvű népek, mint a bambara, szoninke, kassonké, szuszu stb. körében) él.

Tekintettel arra, hogy a már megjelent két eposz nyomtatott formában is elérhető, inkább a kiadásra kész Szungyata-fordítás kéziratából idézünk egy részletet, mégpedig a felnövő főhős első drámai konfliktusát (a terjedelmi korlátok miatt számos kihagyással), amelyben a Mandingvárost és -földet bitorló Szumanguru már a gyermek Szungyatát sem kímélve, annak életére tör:

- Szungyata akkor tizennégy éves volt.
 845 Ez az év, amikor a mandingoknak körülmetélési
 ünnepet kellett tartani
 De akkoriban Szungyata
 Nem tudott mászni,
 Még kevésbé felállni.
 Még kevésbé járkálni.
- 850 A majomkenyérfa, mely Mandingváros közepén állt,
 Egyetlen gyümölcsöt termett, magasan fenn;
 Egész Mandingváros őrizte azt a majomkenyérfát
 [...]
- 860 Száraz fát raktak a majomkenyérfa köré,
 És őrizték
 Éjjel-nappal, egyfolytában,
 Ha a majomkenyér gyümölcse leesik, senki más
 ne nyelhesse le a magot,
 Hanem Szuszu Szumanguru Baamagana szerezhesse meg.
 Kitzúzték a körülmetélési ünnep napját,
 865 És kihirdették, hogy a következő hónap tizennegyedik napján
 Körülmetélési ünnepet tartanak Mandingvárosban.
 Minden városnegyed száz fiút fog küldeni,
 Minden fiú, aki az őserdőbe megy,
 Felül egy lóra,
 870 Puskával a kezében
 És karddal.
 Amikor téged a kovács körülmetélt,
 Elsütöd a puskád, és lóra ülsz.
 Szungyata hívta az anyját
 875 És a nővérét, Nene Faamagát,
 És azt mondta: „Anyám”,
 És ő válaszolt: „Tessék”.
 A fiú azt mondta neki: „A bátyáim sosem fognak
 körülmetélésre menni,
 És itt hagynak engem.”
- 880 Az anyja sírt
 És azt mondta neki: „Szungyata,
 Hálát adok ma az Istennek.
 Negyven fiút szültem,
 És mind meghaltak a Próféta háborújában Haibaránál.
- 885 Nincs apád,
 Nincs nagybátyád,
 Nincs idősebb bátyád,
 Nincs mostohaanyád,
 Nincs nagynénéd,
 890 Nincs rabszolgád,
 Nekem nincs vagyonom,
 Kivéve a te nővéredet,
 Nene Faamagát.”
 [...]
- Szungyata anyja, Szukulung Konte útnak indult,
 Elment, és a kovácsok vezére, Szuszu Szumanguru
 Baamagana elé állt,
 És így szólt hozzá: „Szuszu Szumanguru Baamagana,
 Eljöttem hozzád.”

- 915 Ő azt mondta: „Miért?”
 Az asszony azt válaszolta: „Az én gyermekem,
 aki nem tud járni,
 Azt mondja, hogy amikor a körülmetelési ünnepet fogják
 tartani, ő is elmegy a körülmetelésre.”
 Hozzátette: „Nincs rabszolgám,
 És neki nincs nagybátyja.”
- 920 Mikor elmondta ezeket a szavakat
 Szuszu Szumanguru Baamagának,
 Ő azt mondta neki:
 „Mondd hát, mit tegyek?”
 Az asszony azt válaszolta: „Azt mondom, hogy segíts
 nekem,
 Hogy a fiam fel tudjon kelni és járjon.”
- 925 Szumanguru azt mondta: „Rendben van.”
 [...]
 Szuszu Szumanguru Baamagana
 Megszólaltatta a dobokat, és a fiatal kovácsok összegyűltek:
 És megparancsolta nekik, hogy bányásszanak ércet, és
 munkálják azt meg.
 Bányásztak vasércet és megolvasztották,
 És egy nagyon hosszú rudat formáztak belőle.
 Félbe vágták
 És meghajlították.
 Három-három megtermett ember hozta el a rudakat.
 Szungyatát ülve találták anyja házának kapualjában
 [...]
 Letették a rudakat mellé, mire ő nevetett,
 És ezt mondta: „Anyám,
 Ezek a rudak nem segítik azt, hogy felálljak.”
- 960 Mikor eljön a felállásom ideje,”
 [...]
 Mikor a súlyával ránehezedett a rudakra,
 965 Lenyomta a földre a rudakat, és a rudak elgörbültek,
 Megragadta és felkapta és messzire hajította azokat
 onnan, ahol ült.
 Az emberek megrémültek, és mentek, elmondták
 Szuszu Szumanguru Baamaganának.
 Azon a napon összehívta a varázslókat...
 [...]
 És azok megvizsgálták Szungyata ügyét.
 Azt mondták Szumangurunak, „A gyermek, aki el fogja
 pusztítani a királyságodat, ő az.”
 Szumanguru ezt mondta, „Ez az, aki úgy ül, mozgásra
 képtelenül?”
- 975 Azt felelték, „Igen”.
 Szumanguru ezt mondta, „Ebben az esetben cselhez kell
 folyamodnom ellene, mielőtt felkel és a lábára áll.”
 Elment a fétisek birtoklóihoz,
 És a orvoságok birtoklóihoz,
 És a *korte* emberekhez,
 980 És sok minden zajlott köztük és közöttük.
 Mindent megpróbáltak Szungyata ellen;
 Ő csak ült és mozgásra képtelen volt,

- Addig a napig, amíg eljött a körülmetelési szertartás napja.
A körülmetéletlen fiúk elmentek a bozótba majomkenyérfa-
leveleket szedni
- 985 És kiszárították az anyjuknak,
Ők pedig összezúzták a majomkenyérfa-leveleket,
és megrostálták, és leülepítették a port.
Az Oroszlán ült az anyja házának küszöbén;
Nem mozdult
Amíg a fiúk körülmetelését megelőző nap el nem érkezett,
- 990 Azon a napon, amikor az asszonyok az edénybe tették a *cooscoost*,
Amit a körülmetélendő jelöltek esznek a bozótba menetel
előtt:
Szungyata anyja felkelt,
És mikor elment a városba,
Bárkitől is kért majomkenyérfa-levelet Sunjata
*cooscoosán*ak elkészítéséhez,
- 995 Mindenki azt felelte neki, „Nem tudod, mit beszélsz.
Az én gyermekem, az egészséges
A majomkenyérfa levelet, amiért elment és amit szedett
nekem
Idehozta
És megszáritotta,
1000 És én összezúztam.
Azt nekem az ő *cooscoosába* kell tennem.
Nem tehetek a gyermekem majomkenyérfa-leveléből
semmit sem a te gyermeked *cooscoosába*,
A te gyermeked deformált és alaktalan és nyomorék,
- 1005 Akinek se anyja,
Se apja,
Se nagybátyja,
Se bátyja,
Se szolgája,
- 1010 Se lova,
Hogyan is menne el a körülmetelésre?
Ne csinálj bolondot belőlem.”
Az anyja sírva jött haza azon az estén.
Szungyata ezt mondta neki, „Anyám, miért sírsz?”
- 1015 Azt felelte, „Elmentem majomkenyérfa-levelért a városba,
Bele akartam tenni az ételedbe, amit a körülmetélést
megelőző este eszel.
Mindenki, akitől majomkenyérfa-levelet kértem,
Visszautasított,
És azt mondta, hogy a fiam deformált és alaktalan,
- 1020 Hogyan is gondolom, hogy adnának nekem valamennyit
a majomkenyérfa-levelükből, hogy az ételébe tegyem?”
Szungyata nevetett,
És azt mondta az anyjának, „Ma már nem kell többé
aggódnod a majomkenyérfa-level miatt.”
[...]
Szungyata ily módon kelt fel:
Mégfogta anyja házának eresztét,
- 1040 Felemelkedett és felállt,
Rátette kezeit a tető közepére, magasan fenn,
Istent szólította háromszor,

- És kinyújtotta a kezét.
 A majomkenyérfa, mely a mandingok városának közepén állt,
 1045 És amelyet rabszolgák őriztek,
 És fegyveres férfiak őriztek,
 Szungyata megragadta azt a majomkenyérfát és megcsavarta,
 És anyja ajtájához fektette.
 Széthasította a majomkenyér-gyümölcsöt és lenyelte.
 1050 Azt mondta az anyjának: „Itt van néhány
 majomkenyérfa-level!”
 Mandingváros mind a tizennégy dobja megszólalt.
 Szuszu Szumanguru Baamagana felállt griot-jaival,
 Kísérőivel együtt,
 Eljöttek és Szungyatát állva találták, amint kezeit a ház tetején pihentette.
 1055 Az anyja sírt,
 A nővére sírt,
 Azt mondta az anyjának: „Szedj néhány majomkenyérfa-level!”
 Szuszu Szumanguru Baamagana azt kérdezte: „Ki döntötte
 le ezt a majomkenyérfát?”
 Szungyata azt válaszolva: „Én, Szungyata.”
 1060 Szumanguru megkérdezte: „Miért döntötted le a majomkenyérfát?”
 Szungyata így válaszolt: „Anyám elment majomkenyérfa-levelért a városba,
 Hogy rátegye az ételre, amit megeszem, mielőtt körülmelésre megyek,
 De nem kapott majomkenyérfa-levelt.
 Azt mondták neki, parancsolja meg nekem, hogy menjek,
 s szedjek én majomkenyérfa-levelt,
 1065 Ezért döntöttem le ezt a majomkenyérfát.”
 Szumanguru azt kérdezte: „Mi történt a majomkenyérfa gyümölcsével?”
 Szungyata azt válaszolta: „Lenyeltem.”
 Szumanguru azt kérdezte: „Miért nyelted le
 ennek a majomkenyérfának a gyümölcsét?”
 Szungyata azt mondta: „Most a lényegre tértél,”
 [...]
- 1080 Szuszu Szumanguru Baamagana azt mondta:
 „Mit mondtál?”
 Szungyata válaszolt: „Ezt mondtam.”
 Szumanguru így szólt: „Ni wadi,”
 Vagyis: „Egymás ellen vagyunk.”
 Szuszu Szumanguru Baamagana hátat fordított
 Szungyatának.
 [...]
- 1095 Szumanguru megverette a dobot, mely az embereket gyűlésre hívta.
 Összehívta az összes kovácsot,
 Akik a körülmelést fogják végezni,
 És így szólt hozzájuk: „Holnap, amikor a körülmelésre
 kijelölt fiúk az őserdőben mennek,
 A fiú, akit Szungyatának hívnak,
 1100 A nemi szerveit le kell vágnotok, el kell távolítanotok,
 hogy meghaljon.”
 Volt ott egy idősebb férfi, aki azt mondta:
 „Ő, ez egyáltalán nem olyan egyszerű dolog,
 Mert ha ezt kellene tennünk,
 A négyszázegy jelöltből
 Az ember nem tudja, melyik Szungyata.”
 [...]

(Biernaczky Szilárd fordítása)

Hadd említsem még meg, hogy negyedikként várhatóan sikerül befejeznem a kis, harmincezres lélekszámú nyugat-kongói és ugyancsak bantu nyelvet használó nyanga etnikai csoport *Mwindo* eposzának fordítását (egyébként jelentős része elkészült már), amelyet a nemrégiben elhunyt, igen nagy kort megéő Daniel Biebuyck gyűjtött és adott ki,²¹ később közreadva az eposznak másik három változatát is.²² E munkával akkor immár két klasszikus és két archaikus afrikai hőseposz válik majd elérhetővé magyar nyelven.

Reménykedem abban, hogy az érdeklődő olvasó nem tekinti illetlenségnek, hogy e tanulmány írója végül saját munkásságát is röviden ismerteti, különösen, hogy az afrikai hőseposzokra irányuló hazai vizsgálatoknak a zöme az ő tollából származik.

Első írásaim közreadásakor lényegében magam is ismerkedtem a műfajjal, és arra törekedtem, hogy a jelenségkörrel minél több információt tudjak közléteni, sok esetben a teljes afrikai folklórvilág bemutatásának részeként. Ebbe még az is belefért, hogy a Füssi Nagy Gézával készített szuahéli irodalmi lexikoncikkb²³ a sajátos, szerzővel jegyzett, de utóbb szájhagyomány útján terjedő kelet-afrikai hősepikai műfajcsoportról adjak hírt Magyarországon. Végül az 1996-ban kandidátusi dolgozatomban már az egyik mindmáig jelentős kérdőjeleket támasztó kérdéskörrel, a műfaj klaszifikációjának problematikájával (*Az afrikai eposz típusa*) foglalkoztam.

Ezután jó tíz év kihagyást követően 2008-tól viszont már egy-egy nagy jelentőségű típusról vagy jelenségről közöltem terjedelmesebb áttekintéseket (a Szungyata-eposz vagy a Shaka-dicsérőének), és módomban áll a kecskeméti Forrásban közléteni a Moneblum-eposz néhány részletét bevezető tanulmánnyal együtt.²⁴ De ugyanebben a számban újra kiadtam a *Gasszire lantja* Honti János-féle fordítását, ugyancsak bevezető tanulmánnyal.

Számos könyvismertetést is írtam a legutóbbi bő egy évtized során a hazai érdeklődés, illetve tájékozódás elősegítésére. S eközben bemutattam egy jelentős holland tudós, Jan Jansen munkásságát, amely zömében a Szungyata-eposzra és háttérben a manding hagyományokra irányul.²⁵ Készítettem továbbá egy sziszifuszi adatgyűjtéssel teljes hosszú elemzést, természetesen elsősorban afrikai szempontból, Guida M. Jackon enciklopédiájáról,²⁶ amely a világ hagyományos eposzainak a lexikonszerű számbavételére törekszik, de a terjedelmes adathalmazt sajnos számos hiányosság és egyúttal szemléleti problémák is terhelik.

Megemlítem itt az afrikai éneketétes meséket elemző dolgozatomat is,²⁷ tekintve, hogy az eposzok és a mesék éneketétei rokonságban állnak szerkezeti szempontból, még ha jelentős különbségek is megállapíthatók közöttük. Lefordítottam és közreadtam egy luba eredettörténetet,²⁸ amelyet ugyan a közreadója, John D. Studstill eposznak minősít,²⁹ de amely éppen azt a jelenséget tükrözi, amelyről korábban szót ejtettünk, az eposzhoz vezető műfaji utakról a Stanley publikálta ganda eredettörténet kapcsán. Talán annyit még hadd jegyezsek meg befejezésül, hogy tanulmánykötetemben³⁰ az ott is közreadott Szungyata-eposzrészletek bevezetőjében számos új ismeretet is közlétem, például a manding epikai történet cselekményének szerkezetével kapcsolatban.

JEGYZETEK

¹ PARK, Mungo, *Park utazása Afrika belső tartományaiban = Utazások Tárháza* (1. kötet), kiad. Kis János, Pest, 1816, 318–321. old. (eredeti forrás: *Travels in the Interior Districts of Africa*, London, 1799, Bulmer and Co., lásd még: *Philologia Africana Hungarica*, 1/1–4, 450–462.

² BELCHER, Stephen Paterson, *Epic Traditions of Africa*, Bloomington, Indiana University Press, 1999, 136.

³ BELCHER, Segou and Kaarta, African Epic resources, manuscript, Internet, 2000.

⁴ BIERNACZKY Szilárd, *Moneblum a kék ember (a közép-nyugat-afrikai hőseposz felfedezése és feltárása)* = ENO BELINGA, S. M., *Moneblum a kék ember. Kameruni bulu hőseposz*, Mundus Novus Könyvek, Érd, 2021, 198–284.

⁵ STANLEY, Henry Morgan, *Utazásom Közép-Afrikában*, Révai-testvérek Kiadása, Budapest, 1893, 407–449.

⁶ LYONS, M. C., *The Arabian epic. Heroic and oral story-telling*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995.

⁷ SIMON, Róbert, *Antar-regény = Világirodalmi Lexion*, 1. kötet, Budapest, Akadémiai, 1970, 345.

⁸ FROBENIUS, Leo, *Gasszire lantja*, ford. HONTI János = HONTI, *Az úrfiú, aki a paradicsomban járt*, Officina Nyomda és Kiadóvállalat, Budapest, 1938, 105–112.

⁹ A szöveg később további két fordításban is napvilágot látott: KÁRPÁTY Csilla, *Afrikai kultúrák*, szerk. BODROGI Tibor, Gondolat, Budapest, 1981 (az eposzokkal foglalkozó fejezetek: 235–307., 367–377.); BIERNACZKY János, *Gasszire lantja – Szamba Kullung, a bolond = Uó, Frobenius-kommentárok. Megjegyzések Leo Frobenius Kulturgeschichte Afrika című műve magyar fordításához*, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2002, 36–41., 46–53.

¹⁰ FROBENIUS, *l. m.*, 107.

- ¹¹ NIANE, Djibril Tamsir, *Szungyata, az oroszlán fia*, ford. SZEŐ György, utószó DIALLO, Alpha A., Budapest, Európa, 1983.
- ¹² TÓTH Éva, *Szungyata és Afrika múltja*, *Philologia Africana Hungarica*, 2020/1–4, 23–37. (kézirat 1964-ből)
- ¹³ *Afrikai kultúrák i. m.*
- ¹⁴ *Uo.*, 242.
- ¹⁵ BIERNACZKY Szilárd, *Hósi epika Fekete-Afrikában*, *Afrikaisztikai Hírek*, Vol. II, No. 8, 3–33.
- ¹⁶ BÂ, Amadou Hampâte, KESTELOOT, Lilyan, *Eposzok Nyugat-Afrikában (1966)*, ford. BIERNACZKY János, BIERNACZKY Szilárd, *Napút*, 2020/5, 72–77.; JOHNSON, John Willam, *Yes Virginia, igenis van eposz Afrikában*, *Helikon*, 2020/4, 492–508.
- ¹⁷ BELINGA, WATABENE, Kozo, *La civilization du fer et l'épopée orale du mvèt des Bulu du Cameroun (Afrique Centrale) = Folklore in Africa Today*, szerk. BIERNACZKY Szilárd, *African Research Program (Eötvös Loránd University Folklore Tanszék)*, Budapest, 1984, 445–487.; KESTELOOT, *La problématique des épopées africaines*, *Neohelicon* (Budapest), 16, 16, 1989, 247–264.; KOTLJÁR, Elena Sz., *Some Aspects of the Development of the Epic Genre: "Sundjata-Fassa" (Manding), "Nsong'a Lianja" (Mongo-Nkundo) = Folklore in Africa Today, i. m.*, 235–238.; Uő, *Genre-forming elements of epic literature – on the materials of African folklore / Az eposzi irodalom műfaj-alkotó elemei – az afrikai folklór anyaga alapján*, AHU MATT, 2015, 1–16., <http://afrikatudastar.hu>; Uő, *The Culture Hero in East and South African Bantu Myths (A kulturhérosz a kelet-afrikai bantu mítoszokban)*, 2016, 1–15. old., <http://afrikatudastar.hu>
- ¹⁸ KESTELOOT, Lylian, DIENG, Bassirou, *Les épopées d'Afrique Noire*, Paris, Kartala – UNESCO, 1997.
- ¹⁹ SEYDOU, Christiane, *Versification – Griot – Épopée – Poésie*, Paris, ELLAF, 2017 (internet).
- ²⁰ VANSINA, Jan, *A szájhagyomány. Tanulmány egy történelmi módszerről*, ford. BIERNACZKY János, BIERNACZKY Szilárd, szerk. BIERNACZKY Szilárd, Érd, *Mundus Novus Könyvek*, 2020.
- ²¹ BIEBUYCK, Daniel P., MATEENE, Kahombo C., *The Mwindo Epic from the Banyanga (Congo Republic)*, Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1969.
- ²² BIEBUYCK, Daniel P., *Hero and Chief. Epic Literature from the Banyanga (Zaire Republic)*, Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1978.
- ²³ FÜSSI NAGY Géza (BIERNACZKY Szilárddal), *Szuahéli irodalom = VilLex*, 14., 1992, 795–802.
- ²⁴ HONTI János, *Gasszire lantja*, ford., bev., szerk. BIERNACZKY Szilárd, *Forrás*, 2015/2, 59–66.
- ²⁵ BIERNACZKY Szilárd, *A Szungyata eposz büvkörében. Jan Jansen professzor munkásságáról*, *Valóság*, 2020/5, 40–48.
- ²⁶ Uő, *Célkeresztben: a világ eposzai – Megkésített jegyzetek egy lexikonról (Jackson, Guida M.: Encyclopedia of Traditional Epics, 1994)*, *Ethnologia*, 2016/1–4, 546–556.
- ²⁷ Uő, *Az énekes mese (szöveg-fordításokkal) = Uő, Az afrikai népek szájhagyományai. Adalékok az Európán kívüli kultúrák szóművészetének vizsgálatához*, *Mundus Novus Könyvek*, Érd, 2020, 76–157.
- ²⁸ Uő, *Ngongolo és Mbidi Kilwe története (egy luba eredetmítosz szövege kommentárokkal)*, *Afrika Tanulmányok*, 2017/3–4, 75–90.
- ²⁹ STUSDILL, John Davis, *Les desseins d'arc-enciel: épopée et pensée chez le luba du Zaire*, Éditions du CNRS, Paris, 1984.
- ³⁰ *Szungyata = BIERNACZKY Szilárd, Az afrikai népek szájhagyományai. Adalékok az Európán kívüli kultúrák szóművészetének vizsgálatához*, *Mundus Novus Könyvek*, Érd, 2020, 315–352.

